

Wydział Filologiczny
Uniwersytet Jagielloński

mgr Justyna Romanowska

**Polsko-ukraińsko-rosyjskie konteksty poezji metafizycznej
serbskiego baroku**

Rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem dr hab. Doroty Gil, prof. UJ

STRESZCZENIE

Rozprawa doktorska stanowi próbę prześledzenia i scharakteryzowania oddziaływań polsko-ukraińsko-rosyjskich w poezji metafizycznej serbskiego baroku poprzez analizę wspólnych motywów i wątków tematycznych oraz sposobów ich literackiej prezentacji pojawiających się w twórczości poetów przynależących do wspomnianych obszarów kulturowych. Uwaga skoncentrowana została przede wszystkim na tych wypowiedziach barokowych autorów, które podejmują wysiłek zrozumienia i opisanie wzajemnych relacji zachodzących między Człowiekiem a trzema pojęciami ze sfery metafizyki: Światem, Czasem i Bogiem, stanowiącymi istotne elementy budujące światopogląd omawianego okresu. Typologiczne porównanie poszczególnych dzieł oraz analiza powtarzających się motywów i obszarów refleksji filozoficzno-religijnej kolejnych twórców miały na celu również opisanie ogólniejszych idei przenikających poezję barokową analizowanych obszarów literackich. Podstawę takiego ujęcia stanowi założenie, iż idee te mogą ujawniać swoją obecność w różnorodnych obszarach kultury i manifestować się w mniej lub bardziej otwarty sposób. Taka optyka oglądu zakłada więc istnienie wielorakich oddziaływań między poszczególnymi utworami i piśmiennictwami, sam utwór artystyczny traktuje zaś jako konstrukcję heterogeniczną wpisaną w kontekst społeczno-kulturowy, dialogującą z tradycją literacką własną i obcą.

Serbska poezja barokowa stanowi główny obszar badawczy pracy, ujmowana jest przy tym w szerszym kontekście i traktowana jako literatura docelowa, asymilująca wzorce ukraińsko-rosyjskie, a pośrednio poprzez nie również polskie. Wybrane motywy zaobserwowane w literaturach wyjściowych zestawiono z podobnymi formacjami obecnymi w poezji serbskiej, starając się wydobyć podobieństwa i różnice występujące pomiędzy poszczególnymi ujęciami oraz podjąć próbę ustalenia, które z analizowanych kompleksów semantycznych i gatunków można uznać za elementy nowe, które zaś należy rozpatrywać jako kontynuację wątków obecnych w literaturze serbskiej już wcześniej i nadal rozwijanych. W związku z tym materiał poetycki przynależący do literatury polskiej i ukraińsko-rosyjskiej reprezentowany jest w pracy w ujęciu nie mogącym aspirować do miana pełnego przeglądu. Przytoczone i omówione zostały jedynie te utwory, które uznano za najbardziej reprezentatywne realizacje poszczególnych motywów.

Wybór tematu podyktowany był przede wszystkim brakiem uwzględnienia szerszej perspektywy komparatystycznej w dotychczas prowadzonych badaniach. Pomimo istnienia szeregu opracowań poświęconych serbskiej kulturze i literaturze osiemnastego wieku, kształtującym ją czynnikom ideologicznym oraz warunkom społeczno-politycznym, w jakich się rozwijała, sama poezja serbskiego baroku nie doczekała się jeszcze gruntownych studiów, które wyodrębniłyby powtarzające się w niej motywy i próbowałyby rozpatrywać je na tle podobnych formacji tematycznych występujących w innych literaturach europejskich – w tym przede wszystkim w ukraińsko-rosyjskiej i polskiej. Należy wspomnieć, iż okres dominacji tendencji barokowych, który chronologicznie pojawił się najpierw w kulturze polskiej, później ukraińsko-rosyjskiej, by następnie zaznaczyć swoją obecność również na gruncie serbskim, jest czasem, kiedy występowały silniejsze niż dotąd oddziaływania pomiędzy trzema omawianymi tutaj piśmiennictwami.

Ponadto w historii literatur krajów przynależących do kręgu Slavia Orthodoxa barok stanowił okres przełamywania dominującego w nich do tej pory modelu średniowiecznego którego jedną z najistotniejszych cech stanowiła hiperkonwencjonalność, a twórczość literacka postrzegana była jako element procesu komunikowania się człowieka z Bogiem. Sytuację tę zmieniło dopiero przenikanie do literatur słowiańskich postbizantyńskiego kręgu kulturowego tendencji barokowych, a wraz z nimi nowych koncepcji dotyczących literatury, jej podstawowych funkcji i roli, jaką powinna pełnić w życiu społecznym. Mając na uwadze te odmienności w przebiegu procesów historycznoliterackich, trudno mówić w odniesieniu

do kultury Słowian z obszaru Europy Wschodniej oraz prawosławnej części Bałkanów o epoce baroku, jako o syntezie średniowiecza i renesansu, jak czyni to w swojej znanej pracy *Świat słowiańskiego baroku* Endre Angyal. Kultury te nie przeżyły renesansu w jego zachodnioeuropejskim wydaniu, a charakterystyczne dla barokowej poetyki cechy pojawiły się w nich przede wszystkim na skutek oddziaływań zewnętrznych. W długim okresie dominacji modelu średniowiecznego pojawił się jednak nurt, który w pewnym stopniu ułatwił późniejsze przyjęcie wyszukanych barokowych form stylistycznych przez literatury przynależące do kręgu *Slavia Orthodoxa*. Dotyczyło to przede wszystkim tendencji związanych z „renesansem Paleologów” – na gruncie słowiańskim znanym jako tzw. renesans prawosławny promujący w literaturze styl splatania słów.

W historii literatury serbskiej barok był okresem pojawienia się wielu nowych zjawisk w obrębie systemu literackiego. Ukształtowanie się po okresie migracji zapoczątkowanych w końcu XVII wieku nowego centrum kultury serbskiej, skupionego w nowopowstałej metropolii w Sremskich Karłowcach, stworzenie podstaw nowego systemu szkolnictwa – co związane było z działalnością nauczycieli przybywających z Kijowa i Moskwy – inspiracje płynące z barokowego piśmiennictwa ukraińsko-rosyjskiego, a także intensyfikacja życia kulturalnego spowodowana między innymi teatralizacją uroczystości cerkiewnych przyczyniły się do znacznego rozwoju literatury i sztuki. Powstające w tym okresie utwory opierały się na wzorcach adaptowanych przede wszystkim z barokowej literatury ukraińsko-rosyjskiej, w której nowe tendencje przełamujące postbizantyński model kulturowy pojawiły się jako efekt oddziaływania piśmiennictwa polskiego. Jednak przejmowanie nowych elementów wynikało w dużej mierze z wewnętrznych zapotrzebowań systemu literackiego ukraińsko-rosyjskiego, a nieco później również serbskiego, w momencie gdy średniowieczny model okazał się niewystarczający dla odmiennych potrzeb odbiorców i innego spojrzenia na funkcje i zadania literatury. Należy jednak dodać, iż literatura ukraińska siedemnastego wieku (w państwie moskiewskim sytuacja wyglądała inaczej) oraz serbska osiemnastego stulecia po nowe wzorce sięgnęły przede wszystkim po to, by zachować prawosławny charakter swojej kultury. Serbowie traktowali barokowe druki wschodniosłowiańskie jako kontynuujące wspólną tradycję, stąd nie wahali się przed wprowadzaniem zmian nie tylko w obrębie literackich wypowiedzi, ale także w organizacji życia religijnego, nie dostrzegając przemian, jakie dokonały się w nich w wieku XVII. Tą samą motywacją można tłumaczyć stosunkowo

niewielkie oddziaływanie innych literatur rozwijających się w monarchii habsburskiej (jak choćby chorwackiej).

Ogląd tak wielopłaszczyznowego zagadnienia wymagał specyficznego podejścia metodologicznego. Opisując złożoną problematykę oddziaływania pomiędzy literaturami polską, ukraińsko-rosyjską i serbską w okresie baroku, posłużono się typologią związków literackich zaproponowaną przez słowackiego komparatystę Dionyza Ďurišina w artykule *Podstawowe typy związków i zależności literackich*. Koncepcja ta łączy dwie perspektywy oglądu zależności pomiędzy poszczególnymi literaturami. Z jednej strony podkreśla znaczenie czynników pozaliterackich, a więc przykładowo natury politycznej, społecznej, czy też tych związanych z dominującymi ideologiami, z drugiej zaś zwraca uwagę na konieczność rozpatrywania tych zjawisk również na tle wewnętrznej ewolucji dokonującej się w systemie danej literatury oraz w obrębie nurtów literackich o szerszym zasięgu. Te dwie osie obserwacji umożliwiają właściwe uchwycenie istoty literackich procesów zachodzących w osiemnastowiecznej literaturze serbskiej. Z kolei sposób opracowania i porządkowania materiału, w którym jako podstawowe przyjęto kryterium tematyczne, skłonił do poszukiwania odpowiednich narzędzi badawczych w dziedzinie badań tematologicznych. W celu uporządkowania podstawowych pojęć stosowanych w tej dziedzinie wykorzystano rozróżnienie, jakie między terminami *temat* i *motyw* wprowadził Raymond Trousson. Motyw uznaje on za pojęcie szersze określające pewną postawę, podstawową nieosobową sytuację, zaś temat traktuje jako szczególny przejaw jakiegoś motywu, jego indywidualne ujęcie, realizację w konkretnym dziele literackim. Badacz zwraca również uwagę na kontekst zewnętrzny, zmieniającą się wraz epokami, prądami literackimi interpretację danego tematu, a także na różnice występujące w jego ujmowaniu wśród twórców przynależących to tej samej epoki. Te uwagi wydają się szczególnie istotne, gdyż w niniejszej pracy zestawione zostały utwory pisarzy wywodzących się z różnych kręgów kulturowych, co wymagało interpretowania odnotowanych podobieństw i różnic także w odniesieniu do ich właściwej tradycji. Temat ujmowany jest w prezentowanej rozprawie przede wszystkim w jego historycznej perspektywie, w której ujawnić się może jego zależność od zmieniających się koncepcji światopoglądowych, od repertuarów gatunkowych, czy też dominujących konwencji.

Rozprawa składa się z czterech podstawowych rozdziałów poprzedzonych wstępem i dopełnionych zakończeniem, w których podsumowane zostały wyniki przeprowadzonych analiz.

W rozdziale pierwszym zostały krótko przedstawione warunki historycznoliterackie, które doprowadziły do przemian modelu kulturowego najpierw na terenach ukraińsko-rosyjskich, a następnie także na ziemiach serbskich wchodzących w skład monarchii habsburskiej, przy czym najwięcej uwagi poświęcono sprawom organizacji systemu szkolnictwa, drogom przenikania rosyjskich ksiąg na tereny monarchii habsburskiej oraz ogólnie scharakteryzowano barokową literaturę serbską pod kątem najważniejszych gatunków literackich, kwestii językowych i przemian w systemie wersyfikacyjnym.

Komparatystycznej analizie tekstów literackich polskich, ukraińsko-rosyjskich oraz serbskich poświęcone zostały kolejne trzy rozdziały pracy. Zawarte w drugim rozdziale rozważania dotyczące zagadnień związanych z relacjami między Człowiekiem i Światem pozwoliły wyodrębnić dwie podstawowe kategorie, w których manifestują się przeciwne wyobrażenia na temat otaczającej człowieka rzeczywistości: afirmacja świata, bądź też jego negacja i odrzucenie. Omówienie pierwszej z nich zawarte zostało w podrozdziale *Harmonia mundi*, drugiej zaś w następującej po nim partii zatytułowanej *Disharmonia mundi*. Postawę afirmacji wobec świata cechuje przeświadczenie o rozumnym urządzeniu całego uniwersum, którego reguły pozostają jednak dla człowieka zagadką. Przekonanie mogło być wyrażane za pomocą toposu *świat – księgą* lub poprzez odwołanie się do biblijnej koncepcji Mądrości Bożej. W planie ziemskim idea o harmonii świata opierana była na obserwacjach powtarzalności zmian zachodzących w naturze. Należy jednak zaznaczyć, iż opisami przyrody w literaturze dawnej, w tym również barokowej, rządził silnie ugruntowany literacki kod, który nakazywał odwoływać się nie tyle do własnych obserwacji, co skłaniał do wykorzystywania gotowych obrazów. Z takich całości budowane są na przykład przywołane w pierwszej części rozdziału drugiego utwory Łazarza Baranowicza, Jovana Rajicia, Zaharije Orfelina czy Gavriła Stefanovicia Venclovicia. Dwaj ostatni, wykorzystując elementy tego kodu, zaczerpnęli je przy tym z różnych tradycji (Venclović przeredagował fragment kazania Grzegorza z Nazjanzu, zaś Orfelin korzystał być może z inspiracji ukraińsko-rosyjskich bądź niemieckich). W analizowanych utworach odnaleźć można elementy teorii dotyczących budowy wszechświata, liczby sfer niebieskich, ich wzajemnego usytuowania względem siebie, a także koncepcje dotyczące wpływu poszczególnych ciał niebieskich na strefę

podksiężycową. Ogólnie rzecz ujmując, stanowiły one zasoby wiedzy powszechnej tego okresu. Podobnie wyglądała sytuacja w przypadku koncepcji przedstawiających człowieka jako mikrokosmos, mały świat łączący w sobie wszystkie pierwiastki, z jakich zbudowane zostało całe uniwersum. Teksty, które poddane zostały analizie w drugiej części rozdziału *Disharmonia mundi* są wyrazem przekonań podkreślających przemijalną i złudną naturę ziemskiej rzeczywistości. Podstaw motywujących ten krąg refleksji można doszukiwać się w księgach Pisma Świętego, w tych fragmentach, które przedstawiają świat jako domenę znajdującą się we władaniu zła. W rozprawie omówione zostały dwie formacje tematyczne związane z tym kręgiem refleksji. Pierwszą z nich stanowi topos *ubi sunt?*, który w swej podstawowej formie ciągu pytań pojawił się w literaturze polskiej oraz ukraińsko-rosyjskiej, przy czym ważną rolę w jego przenikaniu na grunt wschodniosłowiański odegrały przekłady zachodnioeuropejskich utworów łacińskich. W literaturze serbskiej podobna tematyka przedstawiana była w innym kształcie, nawiązującym przede wszystkim do poetyki biblijnej. Druga z omawianych formacji – topos *życie – snem* w literaturze polskiej zyskała dużą popularność i sięgali po nią liczni twórcy, w poezji ukraińsko-rosyjskiej najbardziej szczegółowe opracowanie tego tematu daje z kolei przekład łacińskiego poematu *Sen żywota ludzkiego* jezuita Jakuba Baldego, dokonany przez Jana Andrzeja Białobockiego, jednak utwory opisujące „marność świata” stanowią znaczącą grupę tekstów również w oryginalnej działalności twórczej poetów wschodniosłowiańskich (np. utwory Łazarza Baranowicza i Symeona Połockiego). Podobnie sytuacja przedstawiała się w poezji serbskiej, gdzie przekonania o przemijalności ziemskich dóbr i symbolika cienia, snu, dymu oraz podobnych obrazów również wykorzystywana była chętnie przez twórców.

W rozdziale trzecim głównym bohaterem jest Czas. W pierwszej jego części zatytułowanej *Mors certa, hora incerta* przedstawiono kompleks zagadnień związanych ze śmiercią, wśród których wyróżnić można kilka podstawowych formacji tematycznych odwołujących się najczęściej do starszej tradycji literackiej, w dobie baroku zaś zyskujących nowe formy wyrazu. Jednym z nich było przedstawienie śmierci, najczęściej upersonifikowanej, która pozbawia życia przedstawicieli konkretnych stanów społecznych i grup wiekowych (dobór portretowanych „bohaterów” jest wynikiem działania literackiej konwencji). W tego typu konstrukcjach najczęściej podkreśla się wartość czystego serca /sumienia /cnoty jako jedyne remedium pozwalającego pokonać strach przed umieraniem. Drugą grupą utworów mieszczących się w kręgu barokowych refleksji na temat śmierci są

wypowiedzi poetyckie zawierające opisy rozkładającego się ciała bądź też blisko z nimi związane obrazy ciasnego grobu, który przedstawiany był jako jedyny majątek, jaki człowiek może sobie zapewnić. Na gruncie polskim temat ten opracowywany był wielokrotnie, ale odnaleźć go można również w utworach ukraińsko-rosyjskich. Podobną myśl, wyrażoną jednak za pomocą obrazu cmentarza, na którym pozostały jedynie nagie kości, nie dające żadnych wskazówek o tym, do kogo należały za życia, odnaleźć można w utworach Połockiego i Venclovicia. Warto przy tym zauważyć, iż bezpośrednim źródłem inspiracji dla Połockiego były łacińskie kazania zachodnioeuropejskie, zaś serbski poeta korzystał prawdopodobnie z jednego z kazań Jana Złotoustego. Poeci odwoływali się więc do różnych tradycji, jednak zastosowane przez nich obrazy wykazują znaczne podobieństwo. Wyróżniającą się grupę tekstów związanych ze śmiercią stanowią nagrobki, utwory o prymarnie użytkowym charakterze, jednak na gruncie polskim w dobie baroku wyraźnie zaznaczała się tendencja do ich ewolucji w kierunku gatunku literackiego. Poetyckie nagrobki odznaczały się silnym skonwencjonalizowaniem, co uwidaczniało się przede wszystkim w stosowaniu powtarzalnych formuł inicjalnych i końcowych oraz wykorzystywaniu ustalonych metaforycznych obrazów. W kulturze ukraińsko-rosyjskiej wierszowane utwory nagrobkowe pojawiły się około połowy XVII wieku, co związane było z przejmowaniem wzorców płynących z terenów polskich. Na gruncie serbskim nagrobne inskrypcje nie przyjęły sylabicznej formy, zaobserwować można jednak stosowanie do ich tworzenia typowych formuł inicjalnych i końcowych oraz konwencjonalnej metaforyki. W części drugiej rozdziału zatytułowanej *Tempus edax rerum* przedstawione zostały najczęściej wykorzystywane we wszystkich trzech omawianych literaturach metafory cienia, dymu, pajęczyny, lecącej strzały, płynącej wody służące zobrazowaniu kruchości i przemijalności wszystkich ziemskich bytów oraz podkreślające niszczycielską moc czasu.

W rozdziale czwartym znalazły się analizy tekstów poetyckich przedstawiających relacje między Człowiekiem i Bogiem. W pierwszej części zatytułowanej *Natalis Domini, Resurrectionis Domini* omówione zostały utwory komponowane z okazji obchodów najważniejszych świąt chrześcijańskich: Bożego Narodzenia i Wielkanocy. Większość z przywołanych wypowiedzi poetyckich związana jest swą genezą ze zwyczajem organizacji przedstawień oraz recytacji z okazji wspomnianych świąt. Na terenach polskich często w ich przygotowaniu uczestniczyli nauczyciele i uczniowie szkół jezuickich, a zwyczaj ten został przejęty również przez placówki ukraińskie, w tym przez środowiska związane z Akademią

Kijowsko-Mohylańska, skąd przeniknął on również na carski dwór moskiewski. Na gruncie serbskim zwyczaj organizacji przedstawień szkolnych wprowadzili nauczyciele przybywający z Kijowa i Moskwy. Niestety niewiele tekstów tego typu zachowało się, dlatego tym cenniejsza jest grupa utworów Jovana Rajicia. W cyklu utworów jego autorstwa poświęconych tematyce bożonarodzeniowej i wielkanocnej odnaleźć można cechy typowe dla ukraińsko-rosyjskiej twórczości barokowej tego okresu. Ponadto, Venclović włączył do jednego ze swoich rękopisów utwór Baranowicza związany ze świętem Zmartwychwstania, zaś część bożonarodzeniowych i wielkanocnych pieśni – być może ukraińsko-rosyjskiego pochodzenia – zachowała się w serbskich rękopiśmiennych zbiorach poezji z drugiej połowy XVIII wieku (tzw. gradjanska poezija). Wśród utworów wiążących się z tematyką pokuty, które omówione zostały w podrozdziale zatytułowanym *Miserere mei*, szczególnie interesującą grupą są popularne polskie pieśni umieszczane w kancjonałach. Wydaje się, iż rozpowszechnienie tych utworów było duże również na gruncie wschodniosłowiańskim (dowodzą tego na przykład tłumaczenia Dymitra Tuptały). Część tego typu utworów znalazła się również we wspomnianych serbskich zbiorach poetyckich z drugiej połowy XVIII wieku, co świadczy o szerokim rozpowszechnieniu utworów ukraińsko-rosyjskich (również tych, które swój pierwowzór miały w literaturze polskiej) na obszarze osiemnastowiecznej kultury Serbów austriackich. Tematyka świętej miłości, której poświęcony został podrozdział *Vita contemplativa* popularna w polskiej poezji barokowej odwoływała się do alegorycznej interpretacji *Pieśni nad Pieśniami*. W rozpowszechnianiu tej tematyki w dobie baroku na gruncie zachodnioeuropejskim szczególnie dużą rolę odegrała emblematyka, która przenikała również na tereny wschodniosłowiańskie. Poprzez zbiory emblematów i ilustrowane wydania Biblii motywy i obrazy wywodzące się z Kantyku zyskały popularność również na tych obszarach, jednak wydaje się, iż interpretacje twórców ukraińsko-rosyjskich pozostawały bliższe tekstom Pisma Świętego lub dążyły w kierunku ujęć dydaktycznych. W literaturze serbskiej wpływ emblematycznych inspiracji można zauważyć w wielu poetyckich dziełach najważniejszych twórców barokowych. Jeśli zaś chodzi o inspirację *Pieśnią nad Pieśniami*, ciekawym przykładem jest utwór *Христолюбивих дуи стихословија* (1764), który mocno związany jest również z poetyką psalmów. Zachowuje więc tradycyjną formę, jednak jako samodzielna, niewielkich rozmiarów drukowana książeczka stanowi pewną nowość na gruncie serbskim.

Prezentowana praca skoncentrowała się na przedstawieniu jedynie najważniejszych kręgów tematycznych pojawiających się w obrębie serbskiej barokowej poezji oraz na próbie usytuowania ich w ramach analogicznych zjawisk występujących w poetyckiej twórczości ukraińsko-rosyjskiej i polskiej. Przeprowadzone analizy pozwalają zauważyć współlistnienie elementów starych i nowych, co świadczy o ewolucyjności przemian dokonujących się na gruncie kultury serbskiej w przełomowym dla niej okresie. Przykładem może być tutaj twórczość Venclovicia, który pozostał mocniej osadzony w średniowiecznej tradycji (zwłaszcza jako teolog), jednak włączał do swoich utworów elementy barokowe, a także dorobek Zaharija Orfelina – prekursora epoki Oświecenia – w różnych dziedzinach jego szeroko zakrojonej działalności kulturalnej. Kolejne pokolenie literatów, za patrona którego uznać by zatem można tego ostatniego twórcę, pójdzie już zdecydowanie dalej w poszukiwaniach wzorów (tym razem właściwie już tylko zachodnioeuropejskich) wypowiedzi artystycznej. Dla kształcących się później w innych (głównie protestanckich) szkołach trzech generacji klasycystów serbskich umożliwiający zmianę modelu kultury barok był jednak niewątpliwie punktem odniesienia – etapem umożliwiającym włączanie się literatury serbskiej w nurt rozwojowy nowożytnych literatur europejskich.